

Repozitóriumok – különleges terület a könyvtárak világában

Holl András

Cikkünkben a tudományos szakkönyvtárak egy különleges, a kutatás, a kutatómenedzsment és a könyvtár szempontjait összekapcsoló szolgáltatását, a repozitóriumokat tárgyaljuk. Úgy véljük, a repozitóriumok fontos, mással nem helyettesíthető rendszerek, melyekre a jövőben még az eddigieknél is jobban szükség lesz.

Tárgyszavak: repozitórium, nyílt hozzáférés, tartalomszolgáltatás, tárolás, szakkönyvtár, tudományos könyvtár

Definíció

Sokszor egyszerűen digitális könyvtárakat neveznek repozitóriumnak, mi azonban egy jól körülhatárolható szolgáltatási forma és fenntartói (valamint talán felhasználói) közösség szigorúbb kritériumainak megfelelő rendszereivel foglalkozunk cikkünkben.

A repozitóriumok definíciója a Fehér könyv (2019) szerint:

„A repozitóriumok alapvető ismérvei:

- i.) az OAI-PMH protokoll alapján való aggregálhatóság;
- ii.) teljes dokumentumok tárolása;
- iii.) a felhasználói feltöltés lehetősége;
- iv.) a kurátori (könyvtárosi) ellenőrzés;
- v.) a szabad hozzáférés biztosítása a dokumentumokhoz;
- vi.) a hosszú távú fenntartásra, archiválásra való törekvés;
- vii.) a SWORD protokoll támogatása.”

A repozitóriumok nemzetközi címjegyzéke, az OpenDOAR, a következő alapvető kritériumokat sorolja fel (többek között):

- a repozitóriumnak teljes szövegű dokumentumokat, képeket vagy újrafelhasználható adatokat kell tartalmaznia [itt már megjelenik a Magyarországon éppen csak elindult kutatási adat-repozitórium funkcióra való utalás!];
- szabad hozzáférést kell biztosítson a tartalmakhoz, regisztráció vagy bejelentkezés nélkül;

- az akadémiai/kutatói közösséget kell kiszolgálniuk;¹
- a repozitórium nem könyvtári katalógus, vagy helyileg elérhető e-könyvgyűjtemény (azaz nyílt hozzáférésű dokumentumokat tartalmaz)².

Túl az eddigieken, a repozitóriumokra jellemző, hogy a nyílt hozzáférés kivételes esetekben korlátozható vagy késleltethető (embargó funkció). Lényeges az is, hogy a repozitóriumok vállalják a hosszú távú megőrzést, és az ezzel járó esetleges tartalomgondozást is.

Meg kell jegyezzük, hogy a szabad forráskódú szoftverek esetén a repozitórium megnevezést meglehetősen különböző szolgáltatásokra használják. Ezek is nyílt hozzáférésűek, ám nincs mögöttük könyvtári háttér, viszont a szoftverfejlesztés és -megosztás szükségleteinek megfelelően erős csomagkezelési, verziókezelési és fejlesztési út elágaztatási funkciókkal bírnak. A szoftver-repozitóriumok tárgyalása túlmutat e cikk keretein.

Open Archives Initiative - történet

A Nyílt Archívum Kezdeményezés (Open Archives Initiative, OAI) *Paul Ginsparg*, *Rick Luce* és *Herbert Van de Sompel* felhívása nyomán 1999 októberé-

1 <https://thecrcblog.wordpress.com/2015/05/12/criteria-for-inclusion-in-opensoar/>

2 <https://v2.sherpa.ac.uk/opensoar/about.html>

ben, Santa Fe-ben tartott konferencia eredményeképpen jött létre (a technikára összpontosító OAI megelőzte a szabad hozzáférés ügyében összehívott Budapest Open Access Initiative-t!)

Az OAI első – és talán legfontosabb – eredménye a Protocol for Metadata Harvesting definiálása volt (Amin, 2003).

Egy évvel később tették közzé a Southamp-toni Egyetemen az EPrints szoftver első változatát (az OAI-PMH protokoll támogatása csak 2001-ben került be a második verzióba). Ugyanennek az évnél a végén tartották az Open Access Initiative megbeszélést Budapesten – mind a BOAI mind az EPrints legfőbb mozgatója *Stevan Harnad* (Hernád István) kognitív pszichológus volt (Gumpenberger, 2009).

Még a repozitóriumok létrejötte előtt indult az archívumok magas szintű működési modelljének kialakítását célzó munka a Consultative Committee for Space Data Systems égisze alatt, aminek az eredménye az OAIS lett.³

OAI-PMH/Z39.50

A SZTAKI és az OSZK HEKTÁR projektje keretében vezették be az OAIPMH protokollt Magyarországon (Tóth 2004). Az első aggregátor az NDA@SZTAKI volt. Kiss et al (2004) így mutatja be a protokoll létrejöttének motivációját:

„A Dienst...vagy a Z39.50 alapú közös lekérdezési felületek üzemeltetési tapasztalatai alapján már látható volt, hogy a párhuzamos keresés több archívumban, majd az eredmények összefésülése, mint közös keresési elv nem igazán tartható.”

Az OAI-PMH egyrészt bizonyította: az NDA@SZTAKI kereső újabb inkarnációja, a repozitóriumi közös kereső⁴ évek óta szolgálja a hazai közönséget, immár nem csupán a minősített repozitóriumokban keresve, hanem az elterjedten használt Open Journal Systems-alapú folyóiratokban is (valamint egy harmadik fülön néhány további adatforrás is megjelenik). A protokoll létrehozóinak egyike, *Herbert Van de Sompel* időközben újabb, web alapú protokollt is kifejlesztett (signposting, magyar ismertetés: Király 2017). Ennek kiterjedt használatáról azonban nincs információnk.

Az aggregáló protokollokról további információkat Klopfer (2003) cikkében találhat az olvasó.

Összeköttetések és aggregátorok

Nagy jelentőséggel bírnak a tudományos szakirodalom láthatóságának növelésében, a repozitóriumi tartalmak megmutatásában az OAI-PMH-ra épülő aggregátorok. Ilyen a Bielefeldi Egyetemen működő BASE, a brit Core, a PhD dolgozatok európai aggregátora, a DART-Europe, és ilyen aggregációt használ az EU OpenAire projektje is. Az aggregátorokon keresztül jut el a DOI-val ellátott publikációk szabad hozzáféréséről információ az oaDOI adatbázisba, majd a felhasználók Unpaywall bővítéssel ellátott böngészőibe. Magyarországon a SZTAKI és az MTA KIK által működtetett, korábban már említett repozitóriumi közös kereső fogja össze a minősített gyűjteményeket.

Könyvtárosi gyarapítás vagy önfeltöltés

Amíg a könyvtárosi adatfelvitel pontosabb bibliográfiai leírással kecsegtet, a könyvtári gyarapítási folyamatoknak is megvannak a korlátai. Végesek a kapacitások munkaerő területén, de a repozitóriumokba kerülhet rengeteg olyan mű is, amelyekre a könyvtárosoknak rálátása sincs. Az intézményi repozitóriumok az adott kutatóhely tudományos termését gyűjtik – a művek sokszor olyan folyóiratokban, tanulmánykötetekben stb. jelennek meg, amelyek nincsenek meg a könyvtár polcain vagy előfizetési portfóliójában. Még az is előfordul, hogy a kutatók olyan kiadványokban publikálnak, amelyeket a nagy nemzetközi tudományos publikációs adatbázisok sem indexelnek. Ezek a művek csak szerzői repozitóriumi önfeltöltéssel kerülhetnek be a könyvtár gyűjteményébe. Itt jellemzően az intézményi kutatómenedzsment és a kutatókat terhelő kötelezettségek – Open access és az eredményekről való beszámolás – szempontjainak kell megfelelni. (Korábban a papírkorszakban persze, előfordult, hogy egy intézmény elvárta kutatóitól, hogy minden cikkükből adjanak egy különlenyomatot vagy másolatot a könyvtárnak. Az Akadémia is megalakulása óta szorgalmazta, hogy tagjai műveikből egy-egy példányt juttassanak a könyvtárának.)

Elmondhatjuk, hogy az (könyvtáros által ellenőrzött) szerzői önfeltöltés lehetőségét biztosító hazai repozitóriumok tételszámai bizonyítják ennek a gyarapítási formának az erejét (a másik fontos tényező a dokumentumok összegyűjtése szempontjából a nyílt hozzáférést és a repozitóriumi elhelyezést előíró szabályozás megléte).

3 <http://www.oais.info/>

4 <http://oai.kereso.sztaki.hu>

SWORD

A SWORD-protokoll támogatása, a külső (szerzői) adatfeltöltés lehetősége, a dokumentumok szabad hozzáférhetősége (egyre gyakrabban a Creative Commons licenc alkalmazásával) lehetővé teszi, hogy a gyarapítás, teljes szövegű dokumentumok elhelyezése megtörténhessen más adatbázisok felől, legalábbis félautomatikusan. A hazai repozitóriumok közül a SWORD-modult használó minősített repozitóriumok felől megvan az MTMT-ből való feltöltés kezdeményezésének lehetősége.

Teljes szöveg, Open Acces

A hagyományos könyvtári megközelítés a fizikai példány helyi szolgáltatására (és kölcsönzésére) alapul. Az online katalógusok a könyvtár által birtokolt dokumentumok adatait tartalmazzák, digitális kiegészítéseként esetleg a címlap képével vagy tartalomjegyzékkel. A repozitórium-szoftverek gyorsan terjedő könyvtári használatának egy nem tervezett hatása volt, hogy gyakorta csak bibliográfiai rekordot, vagy tartalmi kivonatot, fűlszöveget, borítót, tartalomjegyzéket tartalmazzak. Ezért egy időben a nemzetközi repozitóriumlajstromokban megjelent a „legalább 75% szabadon elérhető teljes szöveges tartalom” követelménye, amit az MTMT Repozitóriumminősítő Bizottsága be is épített az eljárásába.

A repozitóriumok a tudományos szakkönyvtárak területén alkalmazhatók: itt teljesen más elvárásoknak kell megfelelni a teljes tartalmak szabad szolgáltatását tekintve. (Itt a releváns faktorok a i.) kutatói elvárások; ii.) az OA mozgalom céljainak elfogadása; iii.) a támogatási rendszerek által megkövetelt nyílt hozzáférés; iv.) a kiadók alkalmazkodása a kialakult elvárásokhoz; valamint természetesen v.) a gazdasági logika: a művek létrejöttét nem a kiadó, és nem is a szerző finanszírozza, hanem egy kutatást végző intézmény vagy egy kutatástámogató alap.)

A repozitóriummi tartalmakat a könyvtárnak nem kell megvásárolnia (legfeljebb a digitalizálásnak és a tétel gondozásának költségeit kell viselniük). A repozitóriummi tételek nem kerülnek leltárba, gyakorta nem a könyvtárak hagyományos gyarapítási csatornáin kerülnek állományba. Már amennyire állományba kerülnek – a könyvtárak sokszor nem tekintik a repozitóriumban tárolt dokumentumokat

olyan tulajdonuknak, mint mondjuk egy belelőzött, nyomtatott könyvet. (Pedig ezek a tartalmak egyre növekvő részét teszik ki az információs vagyonnak.)

Nyitott szolgáltatások – nyílt forráskódú szabad szoftverek

Az első repozitórium-szoftverek (EPrints majd DSpace), és az azóta készültek is nyílt forráskódúak, és többnyire kiterjedt felhasználói és fejlesztői közösséggel (ahol plug-in-ek, modulok fejlesztése folyik). Mindazonáltal a másutt is használt (pl. Linux disztribúciók) modell szerint található a piacon olyan cégek, amelyek pénzért vállalják a szoftver testreszabását, üzemeltetését, támogatását.

Alapkövetelmény a szabványos protokollok (OAI-PMH, SWORD) és metaadatsémák (Dublin Core) támogatása. Jellemző, hogy a kötegelte feltöltés biztosított valamilyen szabványos, könnyen előállítható formátumban (pl. XML, METS). Mindezen túl az EPrints például (a REAL-nál a cikk megírása idején futtatott verzióban) vagy húszféle formátumban biztosítja, a tétel azonosítójának ismeretében összeállítható URL-en keresztül való metaadat (és esetenként dokumentum) letöltést. A formátumok száma a megfelelő szoftvermodulok megírásával természetesen bővíthető is.

Mindezek alapján a repozitóriumok más (könyvtári vagy nem könyvtári) szoftveres alkalmazásokhoz képest jellemzően nyitottabbak.

Szakmai szervezetek – a COAR-tól a Hunor-ig

Mind globális, mind országos szinteken – és esetenként regionálisan is, mint Latin-Amerikában – szakmai szervezetek támogatják a repozitóriumok működését. A Confederation of Open Access Repositories (COAR) 2009-ben alakult, mára a tagjainak száma meghaladta a 150-et. Latin-Amerikában a LA Referencia szervezet támogatja a repozitóriumokat, technológiai szinten is. Magyarországon pedig a HUNOR fogja össze az intézményi repozitóriumokat informális szervezatként.

Repozitóriumminősítés

A repozitóriumok létrejötte után megjelent az igény a minőségbiztosításra is. 2003-ban indult az OAI-elvek megvalósulásának mérésére irányuló

projekt, amelynek eredménye a Trustworthy Repositories Audit & Certification (TRAC) metrika kialakítása lett. Több szálon, számos minősítési rendszer született a következő időszakban, mely végül a jelenleg használatos CoreTrustSeal tanúsítvány elterjedéséhez vezetett.

Minden, a repozitóriumok megbízhatóságát tanúsító eljárás munkaigényes, a kisebb, kevesebb költségvetésű repozitóriumoknál a nemzetközi tanúsítványok megszerzése nehézségbe ütközhet. Ezen a problémán kíván segíteni az MTMT Repozitórium-minősítő Bizottsága, melynek minősítését kéttucatnyi hazai repozitórium szerezte meg ezidáig.

A repozitóriumok és a felhasználó

Sem a könyvtárak raktáraihoz, sem egy könyvtári tematikus kiállításhoz nem hasonlíthatók a repozitóriumok. Az előbbihez azért nem, mert a tételek láthatók a hálózaton (sőt, nagy részük le is tölthető, beiratkozás nélkül is), az utóbbtól meg annyiban különböznek, hogy nincsenek magyarázó szövegek, nem látványos az installáció. Leginkább a múzeumok látványraktáraihoz hasonlíthatók – a tételek hatalmas mennyiségben, láthatóan vannak elhelyezve. Persze az elérhetőség (kézbe vehetőség) itt biztosított a látványraktárakkal szemben, viszont az igényesebb látványraktárakhoz képest szegényesebb a kirakat.

Különbözik a felhasználói közösség is a hagyományos könyvtári olvasóközönségtől. Ez esetben is igaz, hogy a szolgáltató könyvtár háttérbe vonul, a felhasználó nem is feltétlenül tudja, ki szolgáltatta számára a dokumentumot.

Repozitóriumok, a könyvtári szakma és a kiadók

A repozitóriumok digitális könyvtárak és a könyvtárak digitális szolgáltatásai. Üzemeltetésükre a legmegfelelőbb környezet egy tudományos szakkönyvtár (az ő-s-repozitórium, az arXiv is a Cornell Egyetemi Könyvtárban kötött ki). Mégis, egy kissé kilógnak a könyvtári, sőt, még a tudományos szakkönyvtári világból is. Fentebb már több különbséget bemutatunk. Azok, akik a repozitórium „műfajt” megteremtették, és egyes esetekben konkrét repozitóriumok létrehozói voltak, sok esetben nem könyvtárosok – *Paul Ginsparg, Herbert*

Van de Sompel – Stevan Harnad és a hazai repozitórium-létesítésekénél *Csirmaz László* (CEU) vagy éppen ennek a cikknek a szerzője (REAL) mindannyian kutatói háttérűek.

A tudományos szakkönyvtárak esetében a repozitóriumfenntartás erős kapocs a kutatói világhoz – azokban az időkben, amikor a hagyományos könyvtári szolgáltatások kihívások elé néznek (pl. helyben olvasás a pandémia idején), vagy a felhasználók számára egyre kevésbé láthatók (digitális tartalmak előfizetése).

A kiadók kezdetben erősen ellenálltak, később szabályokat alakítottak ki a kéziratoknak (vagy a cikk más fejlődési állapotainak) elhelyezhetőségére vonatkozóan. A nyílt hozzáférés zöld útja – a repozitóriumok – jelentősen hozzájárultak az Open Access általános elfogadottságához. Amióta a kiadók a nyílt hozzáférés térnyerése miatt stratégiát váltottak, és a közlési díjjal (APC) kombinált arany úton indultak el, ismét erőteljesebben próbálják a repozitóriumokat elnyomni.

Legújabbban a kiadók és kiadói szervezetek különböző csatornákon kísérik meghatározni a repozitóriumokkal szembeni elvárásokat, magukat mint minőségi szolgáltatókat pozicionálva. Egy, a nagy kiadók mellé álló szakkönyvtáros a latin-amerikai közösségi rendszereket favela-ként (portugál eredetű szó, jelentése nyomornegyed) aposztrofálta. Kétségtelen, hogy a 40%-ot meghaladó profitrátájukkal (amit a kutató szervezetek fedeznek előfizetési díjak és APC-k formájában) van miből csinosítaniuk és fejleszteniük a rendszereiket az üzleti alapon működő kiadóvállalatoknak. A kiadói álláspontokra a COAR határozott választ adott (COAR 2019, Shearer, 2021 és 2022).

Azokon a területeken, ahol a kutatói közösségben erős igény volt a nyílt hozzáférésre, és megfelelő infrastruktúra is rendelkezésre állt (pl. csillagászat, fizika, matematika) a kiadói hozzáállás is sokkal kompromisszumkészebb volt. Ezekben a területeken teljesen elfogadott a repozitórium elhelyezés – ez többnyire az arXiv használatát jelenti.

Jogi háttér

A szerzői jog kérdésének megközelítése jelentősen különbözik a repozitóriumok és az egyéb könyvtári rendszerek esetében. A jogi követelményeknek ter-

mésztesen mindenütt meg kell felelni⁵, de a háttér a tudományos művek (és valamelyest a tudományos ismeretterjesztő és a felsőoktatási tananyagok körében is) nagyon eltérő. (Más a szerzők érdeke, más a kiadói hozzájárulás, más a finanszírozási háttér.) Ezen a területen – a tudományban – mára a nyílt hozzáférés alkalmazása alapkövetelménnyé vált.

Amíg a hazai könyvtári világban (a tudományos szakkönyvtárakat kivéve) a művek weben történő hozzáférhetővé tétele jobbra írott engedélyek birtokában, vagy hosszadalmas árva mű eljárás után történhet, a repozitóriumoknál elegendő egy szerzői nyilatkozat megtétele a webes feltöltő felületen (és némi könyvtárosi felügyelet). De jellemző a kiadóknál is a CC licenck használata (bármelyik formájuk lehetővé teszi a repozitóriumi elhelyezést), és jellemzőek voltak a repozitóriumi elhelyezést szabályozó kiadói engedélyek is.

Adatrepozitóriumok

A publikációs repozitóriumok után jelent meg az adatrepozitórium fogalom. Részben az OAIS által is leírt kutatási adatarchívumi közegben, részben a tudományos szakkönyvtárak területén léteznek. A Dataverse szoftver megjelenésével beszélhetünk ilyen szolgáltatásokról. Az adatrepozitóriumok sokkal bonyolultabb funkcionalitást igényelnek, mint a publikációs repozitóriumok. A kutatási adatok sokfélébbek, mint a publikációk, és leírásuk, használatuk is bonyolultabb dokumentációs igényeket támaszt, az esetenként óriási mennyiségű adat tárolási igényei is fontos követelményt jelentenek.

Mindazonáltal a tudományos szakkönyvtárakban működő, publikációs repozitóriumok is befogadhatnak kutatási adatokat, a következő feltételek mellett: i.) kis mennyiség (kevés, kis méretű állomány); ii.) egyszerű formátum (pl. szöveges: CSV, XML; kép: JPG), iii.) kapcsolat egy, a repozitóriumban elhelyezett cikkel. Ez utóbbi biztosítja a leírhatóságot, megtalálhatóságot: az adatokat a cikken keresztül lehet megtalálni. A szakmai bírálaton átment cikk megléte pedig valamelyes minőségbiztosítást jelent az adatokra nézve is.

5 Más kérdés, hogy a jog hajlamos az erős érdekképviselettel rendelkező kiadók szempontjait kodifikálni, megfelelően a tudományos szféra és a társadalom egyes területeken gyökeresen különböző érdekeiről.

Továbbra is repozitórium!

Egy évtizeddel ezelőtt a repozitórium mibenléte és szükségessége Magyarországon magyarázatra szorult. Azóta teret nyert a nyílt hozzáférés, repozitóriumok létesültek az egyetemeken és a kutatóintézetekben, számos közlemény született a témában hazai szerzők tollából is. Ám a kérdés újra és újra felvetődik, nem is csak itthon: szükség van a repozitóriumokra? A repozitóriumokkal kapcsolatos problémákkal és a műfaj újragondolásával foglalkoztunk az egyik AgriaMedia konferencián (Holl 2018), ahol említést tettünk a nemzetközi fejleményekről. A problémakört azonban nem sikerült kimerítenünk.

Most azt vizsgáljuk, milyen potenciális alternatívái vannak a repozitóriumoknak?

A.) Az informatikai megoldás

Miért ne tároljuk dokumentumainkat egy elterjedt tartalomkezelő rendszerben – mondjuk, Drupal-ban, WordPress-ben vagy éppen Joomla-ban? Megoldja-e a hosszú távú megőrzést a megfelelően kialakított és üzemeltetett mentési rendszer?

Kétségtelenül lehetne repozitóriumokat fejleszteni tartalomkezelő rendszerekre építve. Azonban a létező, elterjedt repozitóriumi szoftverek (például DSpace, EPrints) nem ilyenek. A repozitóriumoknak komplex feltételeknek kell megfelelniük, régóta fejlesztik őket, és elég nagy fejlesztői közösség áll mögöttük. Naivítás lenne azt gondolni, hogy a helyi webes rendszer fejlesztői összeraknak egy jól működő repozitóriumot az intézményben alkalmazott tartalomkezelő rendszerre építve. A repozitórium könyvtári műfaj – a könyvtáraknak kell specifikálni az igényeket, üzemeltetni a rendszert, támogatni a felhasználókat, integrálni a tartalmakat a helyi és nemzetközi egyablakos keresőkkel és aggregátorokkal. Az egy oldalról – csak informatikai oldalról – támogatott, épített repozitóriumok nem képesek megfelelni az igényeknek.

A tartalmak informatikai technológiákkal való mentése fontos része a repozitóriumok üzemeltetésének – azonban a hosszú távú megőrzést és olvashatóvá tételt nem oldják meg. A könyvtári tartalmaknál nem elegendő években gondolkodni – bármennyire is nehezen belátható a jövő, évtizedekre szóló megoldásokat kell biztosítani. Nem

elegendő a biteket megőrizni, olvasható dokumentumot kell biztosítani hosszú távon, és meg kell őrizni a külső rendszerekben tárolt repozitóriumi tartalmakra való hivatkozások (linkek) működését.

B.) Integrált könyvtári rendszerek, hagyományos könyvtári megoldások

Miért ne használjunk integrált könyvtári rendszereket a digitális dokumentumaink tárolására és szolgáltatására? Elegendő-e az egyablakos könyvtári keresők (discovery services) a repozitóriumi tartalmaink feltárására?

Egyes integrált könyvtári rendszerek is kínálnak digitális tartalmak tárolására és szolgáltatására lehetőségeket, modulokat – mint például az Aleph-hez tartozó Adam. Az egyablakos keresők természetesen megtalálják a helyi integrált könyvtári rendszerben leírt tartalmakat (persze láthatják a helyi repozitóriumban, az IKR-en kívül tárolt anyagokat is). Mindazonáltal az IKR-ek digitális objektumtárai nem a repozitóriumokkal szemben támasztott igényeket hivatottak kielégíteni. Kiválóan alkalmazhatók könyvborítóképek vagy tartalomjegyzékek tárolására, ám alkalmatlanok a hozzáférési jogosultságok repozitóriumok által biztosított lehetőségeinek kezelésére, jellemzően nem támogatják (vagy csak külön beavatkozás után) a repozitóriumi körben elterjedt protokollokat. Nem támogatott a szerzői önfeltöltés sem.

Az MTMT Repozitóriumminősítő Bizottságának eddigi gyakorlatában elvéve szerepeltek csak könyvtári integrált rendszerekből kialakított repozitóriumok, s ezeknél is meglehetősen erőfeszítések árán sikerült az elvárásoknak minimálisan megfelelő funkcionalitást kialakítani.

A repozitórium egy kívánatos cél érdekében létrehozott technikai megoldás. Célorientáltságának következménye, hogy a hagyományos könyvtári világhoz képest egyszerűsítéseket is tartalmaz. Nem kívánja a digitális objektumok minden lehetséges tulajdonságát leírni – azokra koncentrálni, amelyek alapján a potenciális olvasók megtalálhatják, amit keresnek. Kiaknázza az Open Access lehetőségeit – nem kíván leírni olyasmit, amire csak akkor lenne szükség, ha maga a dokumentum ne lenne könnyen megtekinthető.

A repozitóriumok világa különbözik a hagyományos könyvtári világtól, amely könyvtárosokra és olvasókra osztható. Mivel a repozitóriumba a tudományos közösség tagjai – kutatók és oktatók, esetleg hallgatók – töltenek fel dokumentumokat, más megközelítésekre van szükség. A könyvtáros segít, ellenőriz és metaadatokat javít, gazdagít, de nem a gyarapítás egyedüli letéteményese. A dokumentumok leírása egyszerűbb (DC), a metaadatok kiegészítésére csak kis mértékben van lehetőség (egy repozitóriumba naponta százával érkező új feltöltések).

A könyvtári egyablakos keresőkbe természetesen integrálni kell a helyi repozitóriumokat, ám a tudományos közösség információs igényei változatos dokumentumkörökben támasztanak keresési igényeket. A könnyen implementálható OAI-PMH segítségével gyorsabban építhetők keresőfelületek az igényeknek megfelelően, mint a hagyományos könyvtári rendszerek esetében. Ráadásul a nyílt hozzáférés, a szolgáltató könyvtár háttérbe szorítása miatt nő az aggregátorok jelentősége – a felhasználó már nem csupán egy könyvtár gyűjteményében akar keresni, hanem (lehetőség szerint) mindegyikében. A repozitóriumok a hagyományos könyvtári rendszereknél könnyebben aggregálhatók – a tudományos szakkönyvtárak területén egyre inkább erre van igény.

Mindazonáltal a tudományos szakkönyvtáraknak egyre inkább küzdeniük kell a láthatóságuk biztosításáért, új megoldásokat kell találniuk arra, hogy az olvasók és a fenntartók számára nyilvánvaló legyen a szükségességük.

C.) Szükség van repozitóriumokra, ha a nyílt hozzáférés arany (kiadói) útja általánossá válik?

A kiadói nyílt hozzáférés sohasem terjedt volna el, ha repozitóriumok nem lettek volna. Ha a repozitóriumok visszaszorulnának, az OA-átmenet is megtorpanna. A repozitóriumok léte befolyásolja a kiadói nyílt hozzáférés költségeit is. Mégis megkérdezhetjük, mi lenne, ha minden publikáció szabadon elérhető lenne a kiadók felületein? A következő kérdés azonban az, hogy vajon az adat- és szövegbányászat is megengedett lenne-e?

A repozitóriumokra – szakterületi vagy intézményi keretekben – még az általános Open Access korában is szükség lesz. Ezt indokolja egyrészt,

hogy a repozitóriumok gyűjtőköreben ott van a szürke irodalom. Még fontosabb indok, hogy egyes szakterületeken a publikációs modell változik: az általánosan elérhető preprint teremti meg a megjelenés előtti szakmai vita lehetőségét, egyúttal az eredmények gyors kommunikációját. Esetenként ennél is radikálisabb publikációs megoldások alakulnak ki, mint az Atmospheric Chemistry and Physics (ACP) kétszintű publikációs modellje, vagy az úgynevezett Overlay Journal szisztéma. Az ACP a beküldött kéziratokat közzéteszi és közösségi vitára bocsájtja. A vita és szigorú szakértői bírálat után kerülnek a kéziratok végleges publikálásra. Az Overlay folyóiratok még egy lépéssel tovább mennek: preprint-repozitóriumokból válogatnak folyóirathoz be nem küldött kéziratokat, és saját

minőségbiztosítási rendszerüknek megfelelően készítene ezekből virtuális folyóiratszámot (Rousi és Laakso, 2022). Ezek után a kérdést fordítva is feltehetjük: szükség van-e a jövőben hagyományos folyóiratokra?

Meggyőződésünk, hogy a repozitóriumokra szükség van, és egy olyan különleges niche-t képviselnek a tudományos szakkönyvtárak gyakorlatában, amit nehéz lenne máshogy betölteni. Ismerjük meg, szabjuk testre, népszerűsítsük és oktassuk a repozitóriumokat, integráljuk őket szorosabban a könyvtári szolgáltatásokba (ne a megszüntetésükkel, hanem a szabványos kommunikációs csatornákat kihasználva). Gondoskodjunk arról, hogy fennmaradjanak, és virágozzanak!

Irodalom és hivatkozások

- Amin, S. *The Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting: An Introduction*, In: DRTC Workshop on Digital Libraries: Theory and Practice, DRTC, Bangalore, March, 2003. Elérhető: <https://core.ac.uk/download/pdf/333966968.pdf>
- COAR COAR *Updated Feedback on the Guidance on Implementation of Plan S*, Elérhető: <https://www.coar-repositories.org/news-updates/coar-feedback-on-the-guidance-on-implementation-of-plan-s/>
- Bánki, Zs., Fonyódi, K., Káldos, L., Kómár, É., Ráduly, Gy., Szatucsek, Z. *Fehér könyv. Módszertani útmutató a közgyűjteményi kulturális örökség digitalizálásához és közzétételéhez*, Emberi Erőforrások Minisztériuma, Budapest, 2019. Elérhető: https://www.oszk.hu/sites/default/files/Feher_Konyv.pdf
- Gumpenberger, C. *The EPrints story: Southampton as the cradle of institutional self-archiving*, German Medizin – Bibliothek – Information, 9(1), Doc10, 2009. Elérhető: <https://eprints.soton.ac.uk/267581/>
<https://doi.org/10.3205/mbi000138>
- Holl, A. *Újragondolt repozitóriumok*, In: Nádasi, A. (szerk.) *Agria Media 2017: A digitális átállás a tanulást élménnyé teszi*, p. 104–109, Eger, Líceum Kiadó, 2018.
<https://doi.org/10.17048%2FAM.2018.104>
- Király, P. *Beszámoló egy, a Katalistén közzétett levelezés alapján*, Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 64(6), p. 319–324, 2017. Elérhető: <https://tmt.omikk.bme.hu/tmt/article/view/1004/10382>
- Kiss, G., Kovács, L., Micsik, A., Moldován, I. *HEKTÁR: Hazai elektronikus könyvtári rendszerek összekapcsolása*, In: Networkshop 2004, Győr, április 5–7, 2004. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/html/irattar/ajanlas/hektar2004.pdf>
- Klopper, K.C. *Linking Clinical and Knowledge-Based Information Systems: A Comparative Review of Interoperability Protocols*, Capstone Project, 2003. Elérhető: http://home.smh.com/sections/services-procedures/medlib/subjects/Infobuttons/infobutton_klopper.pdf
- Rousi, A. M., Laakso, M. *Overlay journals: a study of the current landscape*, arXiv:2204.03383 [cs.DL], 2022. Elérhető: <https://arxiv.org/abs/2204.03383>
<https://doi.org/10.48550/arXiv.2204.03383>
- Shearer, K. *Don't believe the hype: repositories are critical for ensuring equity, inclusion and sustainability in the transition to open access*, Plan S sOApbox blog, 2021. Elérhető: <https://www.coalition-s.org/blog/dont-believe-the-hype-repositories-are-critical-for-open-access/>
- Shearer, K. *Transformative agreements are not the key to open access*. THE, 2022. Elérhető: <https://www.timeshighereducation.com/blog/transformative-agreements-are-not-key-open-access>, <http://real.mtak.hu/146248/>
- Tóth, K. *Elosztott könyvtári rendszerek megvalósítása a Z39.50 és az OAI protokoll használatával*, In: Networkshop, Győr, április 5–7, 2004. Elérhető: <http://nws.iif.hu/ncd2004/docs/ehu/015.pdf>
- Van de Sompel, H., Lagoze, C. *The Santa Fe Convention of the Open Archives Initiative*, D-Lib Magazine, 6(2), 2000. Elérhető: <http://www.dlib.org/dlib/february00/vandesompel-oai/02vandesompel-oai.html>

Beérkezett: 2022. augusztus 24.

Holl András

MTA Könyvtár és Információs Központ

E-mail: holl.andras@konyvtar.mta.hu